

Ali Osman KURT (*)

NORMATİF DİNİ BİLİMLERDE MUKAYESE SORUNU VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ (**)

abstract

The Problem of Comparison and the Proposals for its Solution in the Normative Religious Sciences. According to their methodologies, religious studies are divided into two groups that are descriptive and normative religious studies. Religious studies which they have no speculative aim and use the descriptive methods study 'what the thing is'. Religious (or theological) studies which they defend a religion and use the normative methods deal with 'what the thing should be'. The latter one as different than the first tries to proof that religion is better or superior than the other. This defends a specific religion or doctrine and gives some explanations that depend on the judgments. This article aims to give some information about the comparative studies which were done in the normative religious studies, what kind of criteria they have, and what kind of problems they face.

key words

religious sciences, normative, descriptive, comparative method.

Giriş

İslâm dışı dinleri incelemek, kimilerine göre “Pandora’nın kutusu”nu açmak gibi değerlendirilebilir. Ancak günümüzde, her konuda olduğu gibi, diğer dinlerle ilgili yoğun bir enformasyon patlaması ve bilgi kirliliği yaşanmaktadır. Kabul edelim ya da etmeyelim, Pandora’nın kutusu gelişen bilişim sektörü, özellikle internet sayesinde sonuna kadar açılmıştır. Dinlerle ilgili merak edilen her konuya rahatlıkla ulaşılabilmektedir. Bu rahatlığın yanında, bilgilerin bize ulaştırılmasında doğru-yanlış ayırımı yapılmamakta, “*Hâtibü’l-leyl*” (gece vakti odun toplayan) misali her şey önünüze serilmektedir. Her alanda olduğu gibi, dinler hakkında gelişigüzel ve bilinçsizce alınan ve “tüketilen” bu bilgiler çok ciddi ve telafisi mümkün olmayan sonuçlar doğurabilmektedir.

Bu bilgi kirliliğini önlemenin yolu, okuyucuya doğru bilginin ulaştırılmasıdır. Ülkemizde din çalışmalarının yapıldığı kurumların başında İlahiyat Fakülteleri gelmektedir. Çok değil, on beş yirmi yıl önce din alanda bilgi edinmek için okunan kitapların büyük bir kısmı, farklı dillerden Türkçe’ye çevirisi yapılmış kitaplardı. Ancak günümüzde telif eserlerin, çeviri kitapların önüne geçtiğini çok rahatlıkla söyleyebiliriz. Geçmişe oranla İslam dışı dinler hakkında yapılan çalışmaların sayısında, özellikle mukayeseli din çalışmalarında, hatırı sayılır bir artış gözlemlenmektedir. Ağırlıklı olarak Dinler Tarihi alanında yapılan mukayeseli çalışmalara, son dönemlerde Tefsir, Hadis, Kelam, İslâm Hukuku ve Din Felsefesi gibi disiplinlerde de bir yöneliş olduğu görülmektedir.

Farklı bilim dallarının mukayeseli çalışmalara yönelmesi, bir ihtiyacın neticesi olduğu muhakkaktır. Biz burada bu tür çalışmalara duyulan ihtiyaçların sebeplerinden ziyade, normatif dinî bilimlerin alanında ortaya konulmuş mukayeseli çalışmalar hakkında bilgi vermeye; bunların nasıl ve hangi ölçütlerle yapıldığı, hangi tür sorunların olduğu gibi konular üzerinde durmaya çalışacağız. Önce “din bilimleri” ve “dinî bilimler” ayırımı üzerinde durduktan sonra, mukayeseli din çalışmaları hakkında bilgi vereceğiz. Ardından mukayeseli din çalışmalarında karşılaşılan sorunları anlatacağız. Bu sorunlar arasında en önemlileri sırasıyla şunlardır: a) Dinler hakkında yeterli bilgi sahibi olmamak, b) Taraf olmamak, c) Aynılık arama yanılgısı, d) Kavramların yerinde kullanılmaması ve e) Yöntem sorunu.

1. Din Bilimleri-Dinî Bilimler Ayırımı

Aristo başta olmak üzere pek çok filozof ve düşünür, ilimleri farklı şekillerde tasnif etmişlerdir. İslâm dünyasında ilimler başlangıçta, Dinî İlimler-Dünyevî İlimler şeklinde sınıflandırılırken, özellikle felsefî kültürün İslam dünyasına intikali ile birlikte ilimlerin tanımları, metotları ve amaçlarına göre tasnif çalışmaları da hız kazanmıştır. Bu dönemde yapılan ilimler tasnifi, genelde yöntem, amaç ve konu açısından ilimler arası farklılıkları ve irtibatı göstermek ve eğitim-öğretimde verimliliği sağlamak amacıyla yapılmıştır. Örneğin el-Kindî, ilimleri, “Dinî

ve İnsanî İlimler” olarak ikiye ayırırken; İnsanî İlimleri de kendi içinde “Amaç Olan İlimler” ve “Araç Olan İlimler” şeklinde ayrıca bir ayırıma tabi tutmuştur. Farâbî “Nazarî, Amelî ve Felsefî İlimler”; İbn Haldun ise “Aklî ve Naklî İlimler” şeklinde ilimleri tasnif etmişlerdir. İlimler sınıflandırması yapan araştırmacılar, gerek aklî-felsefî, gerekse dinî olsun bütün ilimlerin birbiriyle ilişkili olduğunu düşünmüşlerdir. Biri olmadan diğzerinin anlaşılması, özellikle felsefî ilimler olmaksızın dinî ilimlerde söz sahibi olmanın imkânsızlığından söz etmişlerdir.¹

XIX. yüzyıla gelindiğinde birçok alanda olduğu gibi, felsefe ve bilim alanında kaydedilen büyük gelişmeler ve özellikle farklı dinler hakkında edinilen yeni bilgiler, daha önceki yüzyılların tanımadığı yeni ve sistematik bir bilim dalının bağımsız bir araştırma alanı olarak kurulmasına imkân hazırlamıştır. Bu bilim dalı, sonradan “Din Bilimleri” adını alacak olan “Dinler Bilimi”dir.²

Başlangıçta bu yeni bilim dalının konusu, amacı ve yöntemi üzerine yapılan tartışmalarda, Dinler Bilimi ile Din Felsefesi’ni ve hatta Dinler Tarihi’ni aynı düzeyde gören, bu ilimleri birbirinden ayıran sınırları kaldıran ve hepsine benzer özellikler atfedilen olmuştu. Bunlar müspet bir bilim olması beklenen Dinler Biliminin objektiflik kaidelerini bir yana bırakarak onu dine saldırmak için bir araç gibi anlamaya çalışırken, bazıları da bu bilimi, dinin müdafaası için bir vasıta olarak görmüşlerdir. Hatta Batı’da başlatılan karşılaştırmalı Dinler Tarihi çalışmalarının bir kısmı misyonerlik amaçlıdır. Bu çalışmalar sayesinde Hıristiyan misyonerler gidecekleri yerlerde karşılaşacakları dinleri tanıyıp bu din mensuplarına Hıristiyanlığın kendi dinlerinden üstün olduğunu ispatlayamaya çalışacaklardır.³

Sonraki dönemlerde din bilimleri, teolojiden kesin olarak ayrılmıştır. Böylece dinî bilimlerin tümdengelim metodunu esas alan *kural koyucu (normatif)*⁴ karakterli olduğu; din bilimlerinin ise hiç bir spekülâtif amaca sahip bulunmadığı ve *tasvirî (deskriptif)*⁵ bir nitelik taşıdığı kabul edilmiştir.⁶

İki yaklaşım arasındaki en temel fark, birincisi bir şeyin “*ne olması gerektiği*”ni araştırırken, diğzeri “*ne olduğunu*” araştırır. Bunu din açısından söylersek birincisi “nelere inanmalıyım?” sorusuyla meşgul olurken, ikincisi “inanılan şeyler nelerdir?” sorusunu sorar. Dahası normatif yaklaşım, farklı dinleri karşılaştırarak bir dinin diğzerinden daha iyi ya da daha üstün olduğuyla uğraşır. Ayrıca belli bir din veya öğretinin savunması yapıp değer yargılarına dayalı açıklamalarda bulunulur. Hâlbuki deskriptif yaklaşım, belli bir dinin savunmasını yapmaz ve değer yargılarına dayalı açıklamalarda da bulunmaz. Din bilimleri araştırmacısının amacı olaylara bir mana vermektir. Dinin menşei meselesi gibi felsefî ve metafizik meseleler ondan sonra gelmelidirler. Belli bir din veya öğretinin savunmasını yapmak ve değer yargılarına dayalı açıklamalarda bulunmak, din bilimleri uzmanının işi değildir. Bu yüzden, dinin incelenmesinde normatif olan İlahiyat ve Din Felsefesi ile ampirik olan din bilimleri hiç bir şekilde bir-

birine karıştırılmamalıdır. Bu tür bir ampirik, genel ve sistematik din bilimleri, çeşitli dinlerin mukayeseli ve sistematik bir etüdünden ibarettir.⁷

2. Mukayeseli Din Çalışmaları

Bilimsel bir disiplin olarak “mukayeseli din çalışmalarını” ilk ortaya atan kişinin Max Müller (1823-1900) olduğu genel kabul görmektedir. Bu kabulün sebebi, onun mukayeseli filolojinin yaklaşım yöntemini, din çalışmalarına taşıması ve bir disiplin olarak ortaya koymasından ileri gelmektedir.⁸ Müller, insanlığın bütün dinlerinin ya da en azından en önemlilerinin karşılaştırılmasıyla oluşacak bir din bilimi kurmak ister ve bu bilime karşılaştırmalı ilahiyat adını verir.⁹

Genelde din bilimleri, özelde Dinler Tarihi alanındaki bu çaba, beraberinde din bilimlerinde mukayeseli yaklaşımın amacının da belirlenmesini gerekli kılmıştır. Buna göre, *mukayeseli metot*, tarihsel gelişmelerini de göz önüne alarak dinleri yatay düzlemde ele alıp, dinî fenomenler arasındaki benzer, ortak ve farklı yönleri keşfetmeye ve onların derin anlamlarını yakalamayı amaç edinir. Başka bir deyişle Dinler Tarihi, kategorik ve tipolojik tasnifler yapan sistematik bir bilim dalıdır. Dolayısıyla bu bilim dalı; dinleri ve fenomenleri kategorilere ayıran, tasnif eden bir disiplin olup bu özelliği sebebiyle elde ettiği malzemeleri, farklılıklara, benzerliklere veya aynılıklara göre ayırıştırır, karşılaştırır ve onları hem rasyonel hem de irrasyonel alanı içinde değerlendirir.¹⁰

Dinler Tarihi açısından karşılaştırma, objektif araştırma alanı içinde, her hangi bir din veya dinin dünya dinleri içindeki üstünlüğünü ortaya koymak, diğerini yok saymak veya inkâr etmek anlamında yapılmamalıdır. Yapılacak karşılaştırma, bir dinin diğer dinler içindeki gerçek yerini belirlemek, tipolojik olarak bir dinin daha iyi anlaşılmasını sağlamak ve şematik şekilde Dinler Tarihi anlatımını ortaya koymak için önemli bir araç olma özelliği taşımaktadır.¹¹

Joachim Wach'ın dediği gibi, sağlıklı bir mukayese, müspet neticelerde ortaya çıkabilir. Mukayeseli yaklaşım kişinin kendi imanını tahlil ve himaye etmesine yardımcı olur. İmanın değeri ve önemi kendi kendisiyle değil ama benzerleri vasıtasıyla daha iyi anlaşılabilir.¹²

Deskriptif metoda dayalı mukayeseler yapan Dinler Tarihi'nin aksine, normatif karakterli Dinî bilimlerde karşılaştırmalı dinler incelemesi farklı amaçlar için yapılabilir. Bunlardan bazıları şöyledir:

1. Bir dinin iç incelemesi açısından o an için aşılabilir görünen bir zorluğun üstesinden gelebilmek.¹³
2. Kendi dinini üstün göstermek,
3. Kendi inananlarının imanını tahlil ve himaye etmek,
4. İmanın değer ve öneminin, benzerleri vasıtasıyla daha iyi anlaşılmasını sağlamak,
5. Diğer dinleri daha iyi tanıma ve anlamak,

6. Tanrısız ve yabancılaşmış güçlere karşı yürütülecek savaşta destek sağlamak,
7. Dine yapılan saldırılara cevap verebilmek.
8. Dini propaganda (tebliğ/misyonerlik) için araç olarak kullanmak.
9. Farklı din ve inançların ortak niteliklerini keşfederek dinin özünü ortaya çıkarmak.
10. Farklı dinlerin fonksiyonel olarak hangi oranda ve biçimde insanı tatmin ettiğini görmek.

3. Mukayeseli Din Çalışmalarında Karşılaşılan Sorunlar

Din, hem zahirî hem de derunî unsurların ele alınmasından ortaya çıkan hem zengin hem de karmaşık bir yapıya sahiptir. Tarihte ve günümüzde birçok dinin varlığı, bu karmaşıklığı daha da artırmaktadır.¹⁴ Ait olduğu inancı anlamak ve onaylamakla meşgul olan, yabancı dinler belirli bir noktaya kadar, ama ciddi sayılmayacak derecede tarihleri ve konuları itibarıyla az veya çok bazı benzerlikler gösterdikleri sürece ilgi alanına giren dinî bilimlerden, dinleri çoklukları içinde incelemek ve tasvir etmek gibi devasa bir görevi beklemek sanırım haksızlık olurdu. Bu görevi, din bilimleri, özellikle Dinler Tarihi yapmaktadır.¹⁵

Burada Karşılaştırmalı Dinler Tarihi'nde yaşanan problemlere değinilmeyecek, yalnızca normatif dinî bilim alanında mukayeseli din çalışmalarında görülen problemler ele alınacaktır. Karşılaştırmalı Dinler Tarihi çalışmalarında karşılaşılan problemler için merhum Prof. Dr. Şaban Kuzgun'un "*Mukayeseli Dinler Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler ve Düşünülen Çözümleri*" isimli tebliğine ve W. Cantwell Smith'in "*Karşılaştırmalı Din: Nereye ve Niçin?*"¹⁶ adlı makalesine bakılabilir.

Din alanında mukayeseli bir çalışmaya girişilmeden önce göz önünde bulundurulması gereken bazı hususlar vardır: Öncelikle araştırmayı yapacak kişinin mukayese yapacağı din veya dinler hakkında yeterli derecede bilgi sahibi olması gerekir. Aynı şekilde araştırmacının ele aldığı konuyla ilgili malzemeyi elde etme imkânı bulunmalı ve elde ettiği malzemeyi anlama ve yorumlayabilme gücüne sahip olmalıdır. Yine elde ettiği malzemeyi doğru şekilde tasnif edebilmeli, doğru yöntem ve yaklaşımlarla konuyu ele alabilmelidir. Kavramları yerli yerinde kullanılmalıdır. Araştırmacının ön kabulleri konuya yaklaşım tarzını etkilememeli, varsayımları kanıt gibi göstermemeli ve konuyu bağlamından koparmadan ele almalıdır. Karşılaştırmayı makul ve mantıklı ölçülerde yapmalıdır. Her dinin öz nitelikleri ve unsurları farklı olduğundan uygun karşılaştırmaya imkân veren yönleri karşılaştırmak gerekir, kıyas maalfarık olursa bir dinin hakkında yanlış yargılara ve sonuçlara gidebilir. Dolayısıyla karşılaştırmalı sonuçları araştırmaya konu olan tarafların uzmanlarıyla tartışmalı, en azından paylaşmalıdır.

Normatif dinî bilimler alanında yapılan mukayeseli çalışmalarda gözlemlenebilen belli başlı yanlışlar şöyledir.

a. Dinler Hakkında Yeterli Bilgi Sahibi Olmamak

Mukayeseli çalışmalarda, diğer dinler hakkında yeterli derecede bilgi sahibi olunmaması, elde edilen verileri doğru tasnif edebilme, anlama ve yorumlama zafiyetine yol açmaktadır. Meşhur Dinler Tarihiçi Müller'in "*tek bir dini bilmek, hiçbir şey bilmemektir*" sözü çok anlamlıdır. Kendi mensubu olduğu dini daha iyi anlayabilmek ve anlatabilmek de, ancak diğer dinleri bilmeye mümkündür. Normatif dinî bilimler alanında yapılan mukayeseli çalışmalarda, "*bir dini bilen bütün dinleri bilir*" düşüncesinin araştırmacının zihninde hâkim olduğu gözlemlenmektedir. Dini tetkiklerin gelişmesi, bu önermenin yanlış olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu düşünce tıpkı Nahiv âlimi el-Ferrâ'nın "kim bir ilimde derinleşir ve maharet sahibi olursa, diğer bütün ilimler ona kolaylaşır ve o ilimlerle ilgili söz söyleyebilir"¹⁷ sözünü akla getirmektedir. Bu iddia, bir dinin kendi içinde bir dereceye kadar doğru kabul edilse bile, farklı bir coğrafyaya, topluma ve kültüre ait bir dinden söz edilecekse, yeterli bilgi sahibi olunmadan yapılacak mukayesenin hangi amaçla yapılırsa yapılsın boş bir çabadan ibaret kalacağı muhakkaktır.

Mukayeseli çalışmaların giriş bölümlerinde, İslâm dışı dinlerle ilgili bilgi eksikliği, malumu ilam kabilinden geniş bir malumat verilerek giderilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bazen bu bilgiler, çalışmada asıl konuyu gölgede bırakan oranları bulabilmektedir. Bilgilerin kaynağı ise genellikle doğrudan o dinin kendi kutsal kitapları veya kendi din mensuplarıncı yazılmış kaynaklar değil, farklı bir dine mensup kişilerce kaleme alınmış ikinci hatta üçüncü derecede çalışmalar olmaktadır.

İslâm dışı dinlerle ilgili bilgi eksikliği yanında, elde edilen verilerin tasnif edilememesi veya doğru ve yerinde kullanılmaması dolayısıyla analitik yaklaşım eksikliği dikkati çekmektedir. Karşılaştırmalı çalışmalarda beklenen, mukayese edilen hususta her bir din için yeteri derecede bilgi toplanması beklenmektedir. Ayrıca öncelikle yapılması gereken, her bir dinin temel kaynaklarının bilinmesi ve hangi bilginin nereden alınacağını tespit edilmesidir. İstisnaları olmakla birlikte, bakabildiğim mukayeseli incelemelerin büyük bir kısmında, diğer dinlere "lütfen" yer verilmiş ve fantezi olsun diye karşılaştırma yapılmış gibi gözükmektedir. Oysaki böyle bir yaklaşım, kendisinden beklenen amacı yerine getirmekten oldukça uzaktır. Dolayısıyla bu tür çalışmalar karşılaştırmalı çalışma olmadığı gibi, bilimsel de değildir. Bilimin ise bu tür fantezilerle uğraşacak zamanı olmamalıdır diye düşünüyorum.

Bilgi eksikliğinin bir sonucu olarak, kavramlar yerli yerinde kullanılmamakta, dinî sembol ve fenomenler doğru algılanamamaktadır. Bir dinin terimleriyle, diğer bir din anlaşılmaya ve açıklanmaya çalışılmaktadır. Örneğin Tan-

rı, vahiy, peygamber, kutsal kitap, melek, kurban, günah, tövbe, helal-haram, ahiret ve benzeri, dinlerde ortak zannedilen pek çok dinî terimin, aslında her bir din için ayrı bir anlam içeriğinin olduğu gözden kaçırılmaktadır. Dolayısıyla öncüller yanlış olduğu için, sonuçta yanlış olmaktadır.

b. Taraf Olamamak

Normatif din bilimcilerinin İslâm'ı diğer dinlerle mukayese ederken, çoğunlukla kendilerinden beklenmeyen bir şekilde tarafsızlık ve objektiflik çabası içinde oldukları gözlemlenmektedir. Bu çaba beraberinde şu soruları akla getirmektedir: Bu çalışma niçin ve hangi amaçla yapıldı? Kimin işine yarayacak? Mukayeseli Dinler Tarihi araştırmalarından farkı nedir?

Mukayeseli Dinler Tarihi'nin temel prensibi, araştırma objesi olarak seçtiği fenomeni modern bilimin ortaya koyduğu şartlar altında olabildiğince objektif olarak değerlendirmektir.¹⁸ Araştırmacının duygu ve düşünceleri, ön kabulleri, mensubu olduğu dinin kendisine öğrettiği hususlar paranteze alınacak, araştırma objesi olarak seçilen konu daha tarafsız bir gözle ortaya konmuş olacaktır.

Dinin, halkın his ve duyguları üzerinde derin bir tesire sebep olması sebebiyle dindar insanların, çoğu zaman başkalarının inançları konusunda objektif ve tarafsız olmaları oldukça güç bir durum olarak görülmüştür. Diğer taraftan dinden oldukça uzaklaşmış agnostiklerin de din hakkında objektif olamayacakları göz önüne alındığında,¹⁹ şunu söylemek sanırım abartı olmaz: Hiçbir araştırmacı belli bir malzemeyi ön yargılardan uzak ve objektif olarak değerlendiremeyecektir. Çünkü her araştırmacının bir döneme, ideolojiye, teolojiye, sosyal sınıfa ve düşünce dünyasına sıkı bir bağlılığı söz konusudur.²⁰ Örneğin Wach, modern din tarihçisinin tarafsızlık ve objektiflik iddialarını yetersiz görür. O "göreceli objektifliği" savunur. Bu düşünce, "modern sosyal bilimci dâhil, hiç kimsenin objektif ve tarafsız olamayacağı" şeklindeki postmodern itirazı akla getirmektedir.²¹

Bazı araştırmacıların her dinin kendi içinde bir bütün olduğu, kendine has standartlarının olduğu ve her birinin belli bir hayat tarzının ortaya çıkardığı özel bir kültüre göre şekillendiği, bu yüzden de dinler arasında gerçek bir karşılaştırma yapabilmeyen çok zor, hatta imkânsız olduğu görüşünü dile getirmişlerdir.²²

Dinler Tarihi açısından durum böyle iken, Bir dinin savunmasını veya onun diğer dinler karşısında üstünlüğünü ortaya koymayı kendisine amaç edinen normatif dinî bilimlerinde söz konusu mukayese nasıl ve hangi ölçütlerle yapılacaktır? Bu alanda yapılacak karşılaştırmalı çalışmalarda, araştırmacı veya tezi veren danışmanın, yapılacak çalışmanın amacının ve metodunun açıkça belirlenmesi gerekir. Dahası Dinler Tarihi'nin ulaştığı sonuçlar kullanılmadan, doğrudan mukayeseli din çalışmasına girişilmesi beklenen faydayı sağlamayacaktır. Bu kullanımın önemi, yalnızca araştırmacıya dini relativizm ve senkretizmden kaçınabilmesine yardım etmesiyle değil, fakat aynı zamanda onun pozitif ola-

rak, teolojinin dayandığı görüşler, tecrübeler ve normlara dair anlayışını derinleştirmesi ve genişletmesine izin vermesi gerçeğiyle de desteklenir.²³

Şunu üzülererek ifade etmek gerekir ki, son dönemlerde yapılan mukayeseli din çalışmalarının pek çoğu, beklenen yarar bakımından, geçmiş dönemlerdeki reddiye ve milel-nihal türü kitapların çok gerisindedir. Belki bunun en önemli sebebi, Karşılaştırmalı Dinler Tarihi'nin yaklaşım metodlarının, normatif çalışmalara da aynen tatbik edilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu yüzden dinî bilimler alanında yapılan araştırmalar tasvirî bile olmamaktadır. Ortaya çıkan boşluğu ise, aynı zamanda diğer dinleri de bilen Dinler Tarihçileri doldurmak durumunda kalmıştır. Belki bu duruma geçici bir rol değişimi diyebiliriz.

c. Aynılık Arama Yanılgısı

Karşılaştırmalı Dinler Tarihi ile Din Fenomenolojisini birbirinden ayıran en önemli husus, birincisi dinler arasındaki benzer ve farklı yönleri ortaya çıkarmaya çalışırken, ikincisi yalnızca benzer noktaları ele alır, dinler arasında değişmeyen ortak noktaları bulmaya ve böylece dinin özünü kavramaya çalışır.²⁴ Bu noktada normatif din bilimcisinin tavrı nasıl olacaktır? Dinler arasında benzer ve ortak yönler mi arayacak yoksa hem benzer hem de farklılıkları mı bulmaya çalışacaktır?

Burada sorulması gereken soru, dinler mukayesesinde esas olan benzerliklerin ve ortak yönlerin mi yoksa farklılıkların mı araştırılacağıdır. Bir dinin özellikleri, tek başına değil ancak öteki dinlerle olan ortak yönleriyle anlaşılabilir. Öncelikle birbirlerine taban tabana zıt ve farklı fenomenler taşıyan dinî geleneklerden veya tamamen farklı oluşumları mukayese etmekten kaçınılmalıdır. Böyle bir mukayese yerine, birbirlerine çok yakın ve karşılıklı ilişkisi çok sıcak dinlerin mukayesesi yapılmalıdır.²⁵ Karşılaştırmalı çalışmalarda görülen en büyük yanılgı, ortak yönlerin dinin dış tezahürlerinde değil, derunî yapısında aranmasında yatmaktadır. Bu yüzden her iki dinde karşılaşılan her ortak kavram veya fenomenin, yanlış bir şekilde, taşıdığı anlam itibarıyla de ortak olduğu düşüncesine götürmektedir.

Farklı iki din/kültür sisteminde bulunan dinsel olgular arasındaki karşılaştırmalar ikisinde de ortak veya benzer görünen öğeler arasında yapılabilir. Benzerlikler arasındaki karşılaştırma, ya aralarında hiçbir türetme ilişkisi bulunmayan öğeler arasında ya da birbirinden türetilmiş veya aynı kökten gelen öğeler arasında olabilir. İkinci durumdaki "aynılık" konusunu ve bunun nedenini ispata kalkışmak bir ideolojiden ve ön kabulden kaynaklanmaktadır.²⁶ Bu "aynılık" iddiası, bir dinde/kültürde var olan öğelerin, kendini önceleyen başka bir dinden/kültürden alındığı veya -tam tersi bir durum olarak- kendinden sonra ortaya çıkan bir dine öykünme şeklinde ortaya çıktığı varsayımından hareketle olabilir. Örneğin Abraham Geiger'in "*Was that Mohammed aus dem Judenthume Aufgenommen*" (Muhammed Yahudilik'ten Ne Aldı?) isimli

eserinde Yahudiliğin İslâm'a katkılarını ortaya koymaya çalışır. Geiger, her iki dindeki ortak öğeleri tespit edip –Yahudiliğin İslâm'dan önce var olan bir din oluşundan hareketle- ortak/aynı olan ne varsa Yahudilik'ten alınma olduğunu ileri sürer. Hâlbuki Lewis'in dediği gibi Yahudilik'te İslâm'a benzer bir şey varsa, bunun nedeni eskiden onlara da ilahi vahyin gelmiş olması, ya da tersi İslâm'da var olan ve Yahudi etki ve öğesi olarak kabul edilen şeyler, tanım gereği Yahudi değil, ilahîdir.²⁷

Normatif dinî bilim alanında kaleme alınmış tezlerin büyük bir kısmı, dinlerdeki ortak unsurları bulmaya gayret etmiştir. Bu çalışmalarda temel alınan dinde (İslâm'ın) mevcut olan kavram ve değerlerin aynısı, değilse benzeri karşılaştırılan dinde bulunmaya çalışılmıştır. Öyle ki, bazen karşılaştırma yapılan dinin kutsal kitabında geçen tek bir cümle ile mesele çözümlenmeye çalışılmıştır. Örneğin Tevrat ve Kur'an hükümlerinin mukayese edildiği bir tezde,²⁸ Yahudiliğin en temel hukuk prensipleri Tevrat'tan yapılan tek bir cümlelik alıntıyla açıklanmaya çalışılmıştır. İslâm'da hukukun üstünlüğü prensibi geniş bir şekilde anlatıldıktan sonra, Yahudilik'te "Hukukun Üstünlüğü Prensibi" başlığı altında yalnızca "size öğretilen yasa ve verilen karar uyarınca davranın. Size bildirilenin dışına çıkmayın."²⁹ cümlesine yer verilmiştir.³⁰ Yine Yahudilik'te "Yönetim Şekli Krallıktır" denildikten sonra, her hangi bir açıklama getirilmeden "*Tanrınız Rabb'in size vereceği ülkeye girip orayı mülk edinerek yerleştiğinizde ve çevremizdeki ulusların tümü gibi biz de başımıza bir kral atayalım dediğinizde...*"³¹ ve "*İsraililer'i yöneten bir kralın olmadığı dönemde, Edom'u şu krallar yönetti...*"³² cümleleriyle yetinilmiştir.³³ Hâlbuki Tâlût dönemine kadar İsrailoğullarının biricik kralı Yahve'dir. Krallık, Tâlût ile başlamış sonrasında Davut ve Süleyman'la devam etmiştir. Öncesinde ise peygamberler, doğrudan Yahve'nin emirlerini halka iletmislerdir. Peygamber hem dinî hem de siyâsî liderdir. Aynı şekilde Yahudi hukukundaki diğer prensipler de, benzer yöntemle izah edilmiştir.

Mukayeseli bir çalışmada, İnciller'de hukuk alanında fazla bir düzenleme olmadığı söylendikten sonra "öyleyse Sezar'ın hakkını Sezar'a, Tanrı'nın hakkını da Tanrı'ya verin"³⁴ sözü "din ile dünyanın birbirinden ayrılması" şeklinde bağlamından koparılarak tevil edilmiştir.³⁵ Hz. İsa'nın, Fersilerin tuzak sorusuna vermiş olduğu bu manidar cevabın, daha pek çok kimse tarafından aynı mealde anlaşılacağı bilinmektedir.

Bir başka örnek, Hıristiyanlık'ta meleklerle inanmayanların, varlıklarını kabul etmeyenlerin kâfir olacağı ve büyük günah işlemiş sayılacağı delili olarak "Kutsal Ruh'a küfreden bağışlanmayacak"³⁶ cümlesi verilmektedir.³⁷ Araştırmacı, burada teslisin bir unsuru olan Kutsal Ruh'u, melek olarak düşündüğü anlaşılmaktadır.

Bir diğer çalışma da, Hıristiyanlığın monoteist karakterli bir din olduğu izah edilirken "Yuhanna İncili'ndeki 'tek olan Tanrı'nın övgüsünü kazanmaya çalışmıyorsunuz"³⁸ ifadesi delil olarak sunulmaktadır.³⁹ Buradaki yanlış, araştırmacının

Hıristiyanlık'taki teslis inancından haberdar olmaması değil, İslâm'daki mono-teist inancın aynısının mukayese ettiği Hıristiyanlık'ta da bulmaya çalışmasından kaynaklanmaktadır. Zira Hıristiyanlıkla İslâm'ın ortak yönünün çok olduğu söylendikten sonra, ortak yönler olarak, aynı Allah'a inanma, aynı kaynaktan gelme, semavî din olmaları, kutsal kitaplarının olması, evrensel din olmaları, peygamberî dinler olmaları, farklı şekilde olsa da aynı Allah'a ibadet etmeleri gibi hususlar sayılmaktadır. Bu iddiasına Kur'an-ı Kerim'den delil olarak Mâide 82'deki "...iman edenlere sevgi bakımından en yakın olarak 'biz Hıristiyanlarız' diyenleri bulacaksınız" ayeti delil getirilmektedir.⁴⁰

Bilimelidir ki, hukukî hükümler noktasında doğrudan Kutsal Kitap'tan yapılan alıntılarla konuyu değerlendirmek yanıltıcı olabilmektedir. Zira "Tora'nın herhangi bir çevirisi, metinsel ve filolojik bakımdan ne kadar doğru görünürse görünsün, geleneksel bazı açıklamaların refakati olmadığı sürece, yanıltıcı-hatta özellikle Yahudi hukuku söz konusu olduğunda 'yanlış'- olmaktan kurtulamaz."⁴¹ denilmektedir. Benzer durum, İnciller için de geçerlidir. Pavlus'un Mektupları veya Kilise Babalarının yorumları kimi zaman İncil'in önüne geçebilmektedir.

Bazen çalışmalarda amacını aşan cümlelere de rastlanılmaktadır. Örnek olarak vereceğimiz çalışma, hem bütün dinleri amacı bakımından eşit görmekte, hem de kendi içinde çelişkiye düştüğünü görmemektedir. Bu çalışmada dinlerdeki ibadetler karşılaştırılırken, ibadetlerin öz ve yapılış amacı bakımından bir ve aynı olduğu söylenmekte ve şu sonuca varılmaktadır: "Bu açıdan bakıldığında ibadetler, çoğulcu yaklaşımın öne sürdüğü temel tez olan, tüm dinlerin aynı hedefe götüren farklı yollar olduğu, görüşünü doğrular niteliktedir. Zira ibadetlerin öz ve amaçları, bütün dinlerde aynı olup, inananı aynı ortak hedefe yöneltmektedir."⁴² İlerleyen sayfalarda öz ve amaç bakımından da dinler arasında çelişkiler olduğu ifade edilmekte ancak bunun neler olduğu belirtilmemektedir. "Dinler arasında, ibadetlerin şekli unsurları açısından bu denli önemli çelişkilerin bulunmasının yanı sıra, genel anlamda birçok ortak yön bulunmakla birlikte, ibadetlerin öz ve amaçlarında da çelişkiler bulunmaktadır. Zira ibadet, Yüce bir Varlığa karşı tazim ve itaatın bir göstergesi olarak tanımlanır. Yani ibadetin en temel unsurunu, bu Yüce Varlık teşkil etmekte ve ibadetler, bu Yüce Varlığa göre şekillenmektedir."⁴³ Hemen akabinde üç büyük dinde ortak olan oruç, kurban ve hac ibadetlerinde amaç ve özde birlik olduğu, uygulama açısından farklılıklar içerdiği anlatılmaktadır.⁴⁴ Sonuç bölümünde ise yazar "bu durumda bütün dinlerin aynı hedefe götüren farklı ama doğru yollar olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Zira her din kurtuluş için farklı reçeteler sunmakta, özde aynı amaç ve hedefe yönelik olarak ibadet edilmesi gerektiğini söylemekle birlikte, bu ibadetlerin mahiyetlerinde ciddi farklılıklar içermektedir. Bu da, dinlerin ibadet anlayışları açısından çelişmelerine ve hatta çatışmalarına neden olmaktadır."⁴⁵ demek ve önceki fikirleriyle çelişkiye düştüğünün farkına varmamaktadır. Bu ifadeler, araştırmacının ikilem içerisinde kaldığının en açık göstergesidir.

Örnek olarak verdiklerimiz dışında, benzer nitelikte başka çalışmaların da var olduğunu söylemek gerekir. Ancak burada hepsinden ayrı ayrı söz etmemiz mümkün değildir.

d. Kavramların Yerinde Kullanılmaması

Kavramlar bir düşünce ve inanç sisteminin temel yapıtaşlarıdır. İnsanlar kavramlarla düşünüp kavramlarla konuşur, kavramlarla anlaşır, kavramlarla anlaşır kavramlarla anlatır. Bir düşünce ve inanç sistemini doğru anlamak, öncelikle onun üzerinde yükseldiği kavramları doğru anlamakla mümkündür. Bir dinin kullandığı kavramlar, aynı durum için bile olsa başka bir din için farklı anlam ifade edebilmektedir. Bir dini, başka bir dinin kavramlarıyla açıklamaya çalışmak, onu sınırlamak olacağı unutulmamalıdır. Başka bir ifadeyle, dinler, ancak kendi terminolojisiyle anlatılabilir ve anlaşılabilir. Örneğin Tanrı, peygamber, vahiy, kutsal kitap, dua, melek, günah, tövbe gibi ortak kavramlar bile, her din için farklı anlamlar taşıyabilir. Yahudilik'teki boş yere telaffuz edilmesinin bile yasaklandığı “Y-h-v” kavramının Yahudiler için ifade ettiği anlam, Hıristiyanlık'taki üç tanrı inancını sembolize eden “Baba, Oğul ve Kutsal Ruh” düşüncesinden; her ikisinin çağrıştırdığı anlam da İslam'daki “Allah” telakkisinden oldukça farklıdır. Her biri, kendi inanç sistemi içinde farklı içerikleri barındırmaktadır.

İslam'da “Allah” lafzına karşılık, Yahudilik'te “Yahve” veya “Yehova”, Hıristiyanlık'ta ise “Baba, Oğul, Kutsal Ruh” üçlünün oluşturduğu teslis bağlamında “Tanrı” ismi kullanılabilir. Böylece hangi dinden söz edildiği kolayca anlaşılabilir. Aksi takdirde konular ve kavramlar birbirine karışabilir. Birçok çalışmada, İslâm inancında önemli bir yer tutan “Allah” lafzının Yahudilik ve Hıristiyanlık bağlamında gelişigüzel kullanıldığını görmekteyiz.

Kur'an-ı Kerim'deki sureleri meydana getiren cümleleri ifade eden “ayet” kavramı, kimi bilimsel araştırmalarda veya dinî sohbetlerde Yahudi ve Hıristiyan kutsal metinlerinden yapılan alıntılarda için de kullanıldığına şahit oluyoruz. Hâlbuki “ayet”in İslâm literatüründe ve Müslümanların algısında çok özel bir anlamı vardır. Ayet, inananlar için Hz. Muhammed'e vahyedilmiş, otoritesi tartışılmaz Allah'ın kelamıdır. Dolayısıyla, Tevrat veya İncil pasajları/ifadeleri için “Tevrat ayeti” veya “İncil ayeti” gibi kullanımların, kavram kargaşasına yol açmasının ötesinde, Hıristiyanların inkültürasyon çabalarına hizmet edeceği açıktır. Nitekim Türkçe yayın yapan Hıristiyanlara ait bir radyodaki günlük İncil okumalarının “şimdi İncil'den ayetler dinleyeceksin” anonsuyla verilmesi dikkat çekicidir.

“Tanımlamak, sınırlamaktır” diye meşhur bir söz vardır. Dinleri, kendi kutsal metinleri veya müntesipleri tarafından verilmiş adları kullanmak yerine, biçimlendirme ve dönüştürme amacı taşıyan dış müdahaleler söz konusu olabilmektedir. Örneğin “İslam” dini için “Mohammedanism”⁴⁶ isminin kullanılması bunun en bariz örneğidir. Kur'an-ı Kerim'de diğer dinler kendi isimlendirdikleri şekilde, hatta dönemsel kullanım farklılıklarına da vurgu yapılarak yer verilmiştir.

Hz. İbrahim, Hz. Lut, Hz. İshak'tan söz ederken "İsrailoğulları" ve "Yahudi" kavramlarının tarihsel olarak henüz kullanılmadığını; Hz. Yakup ile birlikte "İsrail" ve onun çocuklarından itibaren de İsrailoğulları tabirinin kullanılmaya başlandığını; "Yahudi" kavramının ise Yahudilerin Babil sürgününden dönüşlerinden sonraya rastladığını unutmamak gerekir. Öyle ki, Yahudiler, azınlıkta buldukları Müslüman ülkelerde ise Yahudi kavramına nispetle daha olumlu bir anlamı olduğu için kendilerini nitelendirmek için "Musevi" kavramını tercih etmişlerdir.

Yahudi ve Hıristiyan kutsal kitaplarının kullanımıyla alakalı yaşanan karışıklıklar: *Kitab-ı Mukaddes, Kutsal Kitap, Eski Ahit, Ahd-i Atik, Tanah, Tevrat, Tora, Yeni Ahit, Ahd-i Cedit, İncil*. Bu kavramlar, Yahudilik ve Hıristiyanlık çalışmalarında en çok karıştırılan kelimelerin başında gelmektedir.⁴⁷ Bunların gelişigüzel kullanıldığı görülmektedir. Örneğin bir tezde, "*Kur'an Tevrat'ta olduğu gibi göklerin ve yerin yaratılışını başından sonuna kadar bir sıra içinde yani silsile yolu ile anlatmaz. Bu noktada Eski Ahit'ten ayrılır.*"⁴⁸ "*Yaratılış Kıssası Tevrat'ta özel bir yer tutar... Ancak Ahd-i Cedit'te yaratılış kıssası yer tutmaz. Çünkü İncil de Ahd-i Atik'in bir devamı niteliğindedir. Biz önce bu kıssayı Tevrat'tan bahsedeceğiz.*"⁴⁹; "*Hâlbuki Tevrat için bu böyle değildir. Modern tetkikçiler Tevrat'ı teşkil eden birçok kitaplardan ancak bir tanesini, yani Yeremya'nın Kitabını otantik kabul etmektedirler.*"⁵⁰ Başka bir çalışmada ise Hıristiyan kutsal kitabının asıl isminin "Ahd-i Cedit" veya "Yeni Ahit" olduğu, ancak daha kısa ve kolay olsun diye "İncil" denildiği belirtilmektedir.⁵¹

Bu tür yanlışların en önemli sebebi, hangi kavramın neye tekabül ettiğinin bilinmemesinden ve alıntı yapılan kitaplardaki kavramların değerlendirilmeden aynen aktarılmasından kaynaklanmaktadır.

Benzer yanlışlıklar çeviri kitaplarda da görülmektedir. Örneğin Paul Johnson'un "Yahudi Tarihi" isimli kitabın Türkçe çevirisinde "Kitab-ı Mukaddes" veya "Kutsal Kitap" olarak çevrilmesi gereken "Bible" kavramı "İncil" şeklinde tercüme edilmiştir. Bu hata okuyucuyu Tekvin kitabında anlatılan bir olayı İncil'de aramaya sevk etmiştir.⁵² Burada sadece bir örnekle yetindik. Diğer pek çok çeviri kitapta da benzer yanlışlar ve hatalar olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Çeviri hataları, mütercimnin alanı ve konuyu bilmemesinden kaynaklandığı için bu tür yanlışlıklar kaçınılmaz olmaktadır. Bu yüzden çeviri kitaplardan istifade edecek olan araştırmacıların bunlardan alıntı yaparken çok dikkatli olmasında yarar vardır.

e. Yöntem Sorunu

"*Vusulsüzlüğümüz, usulsüzlüğümüzdedir*" şeklinde genel bir kaide vardır. Hiçbir bilimsel araştırma amaçsız ve gayesiz olamaz. Belli bir gayesi olan çalışmalar da doğru ve isabetli bir yol ve yöntem belirlemesi gerekir. Gayesi bir dinin savunması olan ve savunduğu dinin yegâne hakikat olduğuna inanan normatif bir din bilimci, mukayeseli bir çalışmayı nasıl ve hangi kıstaslarla yapabilecektir.

Farklı iki dinin fenomenleri karşılaştırılırken, onları bağlamından koparmadan hatta "bağlamına yerleştirerek" anlamak gerekir.⁵³ Tipolojide fenomenle-

rin bağlamları esastır. Heindrich Frick, dinlerle ilgili yapılacak bir tipolojinin kesinlikle bağlamlarından koparılmadan geliştirilmesini istemekte, onların bizzat dinî amelin kendisinden veya yakın ilişki içinde olduğu şeylerle bağı kesilmeden türetilmesini tavsiye etmektedir.”⁵⁴

Karşılaştırmalı yaklaşımda dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta, varsayımların kanıt gibi sunulmasından⁵⁵ ve kişisel/keyfi yorumlardan kaçınılmasıdır. Mensubu olduğu dinin savunuculuğunu yapan araştırmacı, kendi dininin diğer dinler karşısındaki gerçekliğini; diğerlerinin yanlışlığını/batıllığını ispata çalışır. Polemikçiler, amaçlarını daha kolay gerçekleştirmek üzere kendilerine en uygun gelen karşılaştırma terimlerini seçeceklerdir. Örneğin birinin ilkelerini, diğerinin uygulamalarıyla karşı karşıya getirerek, bir dinin bir başkasına üstünlüğünü göstermek her zaman için kolaydır.⁵⁶ Böylece okuyucu istenilen şekilde yönlendirilebilir.

Bu tarz bir karşılaştırmaların çok fazla faydası yoktur. Duygusal bakımdan tatminkâr olabilir. Ancak birinin teorisini diğerinin pratiğiyle karşılaştırmak entelektüel açıdan dürüst bir tutum olmaz. Yine birinin en iyi yanını diğerinin en kötü yanıyla karşılaştırmak da aynı şekilde yanıltıcıdır. Farklı zamanlardan, yerlerden ve durumlardan yola çıkarak hileli karşılaştırmalar da yapılabilir. Bir ortaçağ toplumunu modern bir toplumla, ya da dinin büyük önem taşıdığı ve dini hoşgörünün bir nirengi noktası olarak alındığı inançlı bir toplumla, dine pek az ilgi gösteren seküler bir toplumu karşılaştırmak gibi.⁵⁷

Bir diğer husus, inandığı dini üstün gösterme çabasıyla, diğer dinlere haksızlık yapılmaktan veya iftira niteliği taşıyacak kişisel yorumlardan kaçınılmasıdır. Wach’ın dediği gibi “kendi inancınızı yüceltmek için, diğer din mensuplarından nefret etmek ve kötülemek doğru değildir.”⁵⁸ Aksi takdirde, bu çalışma iyi niyetli bile olsa, farkında olmadan araştırmacıyı konuları saptırma eğilimine sokacaktır. Bu ilkeyi şu ilke ile pekiştirelim: Araştırmacının elde ettiği malzemede karşılaştırdığı dinlerden birinin lehine veya aleyhine eksiltme veya gizleme yoluna gitmemesi gerekir.⁵⁹ Bu durum bilimsel olmadığı gibi, ahlakî de değildir.

Karşılaştırmada kullanılan kıstaslar her dinin kendi iç unsurlarından çıkarılmalıdır. Aksi takdirde araştırmacının mensubu olduğu din veya kültürel miras merkezli kıstaslar, “kişisel” olmak suçlamasından kurtulamayacaktır. Zira araştırmacının yetiştiği ortam, sahip olduğu kültürel miras, hem kendi dinini hem de diğer dinleri anlamada birinci derecede rol oynamaktadır. Zira içinde doğup yaşanılan kültürel ortam, duygu ve düşünceleri şekillendirmektedir. Bu duygu ve düşüncelerle diğer dinleri veya onların dinî fenomenlerini anlamaya çalışan bir ilahiyatçı, yanılgıya düşecek ve yanlış sonuçlara ulaşacaktır. Neticede dinler veya dini fenomenler doğru anlaşılacaktır.

Normatif dinî bilimler mukayesesinde ötekilerden kesinlikle ayrılan bir başka eleştiri örneği de *keyfi eleştiridir*. Keyfi eleştiri, ele aldığı konuyu ne kural koyucu ne de betimleyici bir şekilde değerlendirir. Keyfi eleştiri yöntemini izleyenler, akıllarına geldiği gibi veya kolaylığı seçtiği için eleştirirler. Bu tür

eleştiride “sanki”, “bana öyle geliyor ki”, “gibi” ifadelerine sıkça rastlanır. Hâlbuki bilimsel eleştiri; çabayı, sabrı, dürüstlüğü ve cesareti gerektirir.

Dinlerin tarihsel yönünü ihmal etmenin, araştırmacıyı hayalî bir kurguya götüreceği, onun salt tarihsel yönüyle ilgilenmenin de katı bir tarihiliğe yol açacağı⁶⁰ gerçeğinden hareketle, *dinlerin tarihinden uzak kalmadan ve tarihinde de boğulmadan, dinler mukayesesi yapmanın önemli olduğu, yapılacak çalışmalarda göz önünde bulundurulması gereken konuların başında geldiği kanaatindeyiz.*

Sonuç

Normatif Dinî bilimler alanında İslâm dışı dinlerle ilgili araştırmalar ve karşılaştırmalar geçmişe oranla oldukça artmıştır. Ancak hangi konularda karşılaştırmaya ihtiyaç olduğu, bunların hangi amaçlarla yapılacağı ve takip edilecek yöntemlerin neler olacağı gibi temel hususlar henüz belirlenebilmiş değildir.

Mukayeseli inceleme yapacak araştırmacıların diğer dinler hakkında yeterli bilgisinin olmaması, bilgi toplama, ulaşılan bilgilerin tasnifi, kavramların doğru kullanılmaması gibi olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Üstelik bu araştırmalardan beklenen yarar da elde edilememektedir. Bilgi eksikliğinin yol açtığı bir diğer sonuç, araştırmacının savunduğu dinin mukayese ettiği dinden hangi yönlerden farklı veya üstün olduğunu fark edememesi sebebiyle, daha çok iki din arasındaki benzer veya ortak yönleri bulmaya yönelmesidir. Dolayısıyla araştırma, normatiflikten uzak tasvirî bir çalışmanın ötesine geçememektedir. Dinler arasında ortak yön arama düşüncesi ise araştırmacıyı yanıltmakta, hatta yanlış yöne sevk etmektedir. Aslında bir dini savunma veya üstün gösterme, ortak yönler bularak değil, farklılıkların belirlenmesiyle mümkün olacaktır. Oysa bu tür karşılaştırmalarda farklılıklar tamamen göz ardı edilmektedir.

Karşılaştırmalarda dinler (veya dindarlar) arasındaki “doğruluklar rekabeti” görmezden gelinerek, savunduğu dinin doğrularıyla diğer dinleri değerlendirme yanlısına düşülmektedir. Bilinmelidir ki, her din mensubu, hakikatin ve yegâne doğrunun kendi dini olduğunu düşünür. Dinler arası çekişme ve rekabette en önemli husus, dinlerin doğruluk iddialarında yatmaktadır. Bu doğruluk iddiasının sistematik olarak belirlenmesi ise ilke olarak felsefi bir çabayı gerektirir. Ancak, aranan doğruluk, bir başka perspektiften herhangi bir anlamda sınırlı ve özel bir şey olarak görülüp gösterildiğinde, bu felsefi doğruluk iddiası, artık bir dogmatik doğruluk iddiasına dönüşmüş olur. Kaldı ki, mukayeseli çalışmalarda hangi dinin savunulması amaç edinilmişse, yönelim ve değerlendirmeler de o yönde olmaktadır.

Normatif dinî bilimler, amacı gereği dinler mukayesesinde savunmacı yaklaşım sergileyebilir. Ancak normatif din bilimci için bir tarafta inandığı dini, başka dinler karşısında üstünlüğünü göstermek ve savunmak, diğer tarafta söz konusu dinlerle mukayeseye girişmek gibi zor bir sorumluluk üstlenmektedir.

Nihayet şu noktaların hatırlatılmasında fayda vardır. Mukayeseli din çalışmalarında, Dinler Tarihi alanında asgari bilgi sahibi olunmalı, ardından mukayese edilecek din hakkında daha özel okumalar yapılmalıdır. Böylece isabetli ve doğru karşılaştırmalar yapılabilir ve yanlışlar en aza indirilmiş olur.

Notlar

- (*) Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. akurt@cumhuriyet.edu.tr
- (**) Bu makale, 4-6 Aralık 2009 tarihlerinde Ankara’da düzenlenen “*Türkiye’de Dinler Tarihi/ Dünü, Bugünü ve Geleceği*” adlı sempozyumda sunulan tebliğin gözden geçirilerek yeniden düzenlenmiş halidir.
1. Hidayet Peker, “İbn Hazm’ın İlimler Tasnifi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Bursa-2009), Cilt: 18, Sayı: 1, s. 319-329; Süleyman Çaldak, “Taşköprülüzâde’nin Mevzû’âtü’lulûm’undaki İlimler Tasnifi Üzerine”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Elazığ-2005), Cilt: 15, Sayı: 2, s. 115-146.
  2. Mircea Eliade, “Bir Bilim Dalı Olarak Dinler Tarihi”, *Hz. Meryem ve Efes/Dinler Tarihi Yazıları*, (çev.: Ali İhsan Yitik), Tıbyan yay., İzmir, 2001, s. 103; Kürşat Demirci, *Dinler Tarihi’nin Meseleleri*, İnsan yay., İstanbul, 197, s. 10-11.
  3. Şaban Kuzgun, “Mukayeseli Dinler Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler ve Düşünülen Çözümleri”, *Türkiye 1.Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Samsun, 1992, s. 117.
  4. “Normatif” kavramı “Bir kural değerini, gücünü taşıyan, subjektif, değer yüklü, arzu edilir” anlamlarına gelirken, en genel anlamıyla normatif bilimler: “Sonuçlarında yönlendirici kurallara ulaşan bilimler” demektir. Hukuk, mantık, estetik, siyaset, ahlak normatif bilimlerdendir.
  5. “*Deskriptif*” kavramı ise “tasvir edici, betimleyici” demek olup, en genel anlamda “Vuku bulmuş bir süreci, olayı, oluşumu yoruma çok fazla girmeden olduğu gibi anlatmak” şeklinde tarif edilebilir.
  6. Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, 1998, s. 47-50; Demirci, s. 10.
  7. Marihuasi Dhavamony, “Dinin Tarihsel Fenomenolojisi: Alanı ve Metodu”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Çev.: Fuat Aydın), Cilt: 10, 2004, s. 173-194; Joachim Wach, “Din Bilimi (Religionswissenschaft)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (çev.: Adil Özdemir), Sayı : VIII, İzmir 1994, s. 455-472; Günay, s. 47-50.
  8. Ömer Mahir Alper, *Batı’da Din Çalışmaları*, Metropol yay., İstanbul, 2002, s. 27.
  9. Philippe Borgeaud, *Karşılaşma Karşılaştırma/Dinler Tarihi Araştırmaları*, (çev: Mehmet Emin Özcan), Dost yay., Ankara, 1999, s. 23-24.
  10. Demirci, s. 10-11; Mustafa Alıcı, “Heindrich Frick’e Göre Dinler Tarihi’nde Tipoloji”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi VI* (2006), Sayı: 1, s. 85.
  11. Alıcı, s. 79.
  12. Wach, s. 455-472
  13. Borgeaud, s. 27.
  14. Ninian Smart, “Din ve Beşerî Tecrübe”, (çev.: Ali İhsan Yitik), *Hz. Meryem ve Efes/Dinler Tarihi Yazıları*, Tıbyan yay., İzmir, 2001, s. 118.
  15. Wach, s. 455-472.
  16. W. Cantwell Smith’in “Karşılaştırmalı Din: Nereye ve Niçin?”, *Hz. Meryem ve Efes/Dinler Tarihi Yazıları*, Tıbyan yay., (çev.: Ali İhsan Yitik), İzmir, 2001, s. 145-164.
  17. Nahiv âlimi el-Ferrâ: “Kim bir ilimde derinleşir ve maharet sahibi olursa, diğer bütün ilimler ona kolaylaşır ve o ilimlerle ilgili söz söyleyebilir.” dediğinde, aynı mecliste

bulunan Hanefi imamlarından Muhammed b. el-Hasen kendisine: “Sen ilimde maharet sahibisin. Sana sahanla ilgili olmayan bir soru soracağım der. Namazda yanılan ve sehiv secdesi yapan, fakat sehiv secdesinde de yanılan kimse hakkında ne dersin?” diye sorduğunda, Ferrâ: “Bir şey gerekmez”. Çünkü Arap dilinde “el musaggar lâ yusaggar”, yani tasgir edilmiş bir kelime ikinci defa tasgir edilemez, dolayısıyla telafinin de telafisi olmaz” şeklinde cevap verir. Bkz. Şâtıbî, *el-Muvâfakât/İslâm İlimleri Metodolojisi*, (çev.: Mehmet Erdoğan), C. I, İz yay., İstanbul, 1990, s. 74.

18. Demirci, s. 10.
19. Ninian Smart, “Din ve Beşerî Tecrübe”, *Hz. Meryem ve Efes/Dinler Tarihi Yazıları*, (çev.: Ali İhsan Yitik), Tıbyan yay., İzmir, 2001, s. 119.
20. Alper, s. 82.
21. George Weckman, “Questions of Judgment in Comparative Religious Studies”, *Comparing Religions: Possibilities and Perils*, s. 19-20.
22. Kuzgun, s. 118.
23. Dhavamony, s.173-194
24. Kuzgun, s. 119.
25. Alıcı, s. 82.
26. Borgeaud, s. 28-31.
27. Bernard Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, İmge yay., Ankara, 1996, s. 83-85.
28. Hidayet Durna, *Hukukî Açıdan Tevrat ve Kur’an Hükümlerinin Mukayesesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2006, s. ii.
29. Bkz. Tensiye, 17/11.
30. Durna, s. 13.
31. Bkz. Tesniye, 17/14.
32. Bkz. Tekvin, 36/31.
33. Durna, s. 14.
34. Bkz. Matta, 22/21; Markos, 12/17.
35. Murat Bozkurt, *İnciler’de ve Kur’an’da Günah Kavramı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi S.B.E., Sivas, 2005, s. 69.
36. Bkz. Luka, 12/10.
37. Bozkurt, s. 72.
38. Yuhanna, 5/44.
39. Bozkurt, s. 63
40. Bozkurt, 186.
41. *Tora ve Aftara -1. Kitap Bereşit-*, (Çeviri ve düzenleme: Moşe Farsi), Gözlem yay., İstanbul, 2002, (önsöz).
42. Sait Kar, *Farklı Dinlerin Gerçeklik İddiaları Açısından İbadet Anlayışlarının Değerlendirilmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum, 2007, s. 81.
43. Kar, s. 85.
44. Kar, s. 86–87.
45. Kar, s. 92.
46. H.A.R. Gibb, *Mohammedanism/ An Historical Survey*, A Mentor Book, New York, 1955.
47. Bkz. Ferruh Kahraman, *İslam Kelamı ve Hıristiyan Teolojisine Göre Günah*, Sakarya Üniversitesi S.B.E., (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, 2006, s. 8 vd.
48. Beyazıt Yaşar Seyhan, *Kitab-ı Mukaddes ve Kur’an’daki Kıssaların Karşılaştırılması*, Kahramanmaraş, 2006, s. 19.

49. Seyhan, 19.
50. Seyhan, 18.
51. Bozkurt, s. 14.
52. Paul Johnson, *Yahudi Tarihi*, (çev.: Filiz Orman), Pozitif yay., İstanbul, 2000, s. 10, 11, 12, 13, 14, 15 vs.
53. “Bağlamına yerleştirmek” ifadesi için bkz. Borgeaud, s.17.
54. Alıcı, s. 83.
55. Borgeaud, s. 21.
56. Lewis, s. 16.
57. Lewis, s. 16-17.
58. Weckman, s. 19.
59. Kuzgun, s. 121.
60. Demirci, s. 10-11.

Normatif Dinî Bilimler Alanında Yapılmış Bazı Mukayeseli Araştırmalar

1. Doktora Tezleri

- Haral Günay, *İslam ve Hristiyan İlahiyatında Gaye ve Nizam Delili Metodik Bir Yaklaşım*, Marmara Üniversitesi S.B.E., (Kelam Bilim Dalı), İstanbul, 2005.
- Kaplan İbrahim, *Erken Dönem Müslüman-Hıristiyan Teolojik İlişkileri*, Ankara Üniversitesi S.B.E., (Kelam Bilim Dalı), Ankara, 2006.
- Kiraz Celil, *Kur'an'da Ahlak İlkeleri –Tevrat, Zebur ve İncil'le Mukayeseli Bir Çalışma-*, Uludağ Üniversitesi S.B.E., (Tefsir Bilim Dalı), Bursa, 2005.
- Müftüoğlu Ömer, *Eski Ahid'de ve Kur'an'da Vsy Kökünün Semantik Açısından İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi S.B.E., (Tefsir Bilim Dalı), Ankara, 2004.
- Öksüz Adil, *Ceza Hükümleri Açısından Tevrat ve Kur'an*, Sakarya Üniversitesi S.B.E., (Tefsir Bilim Dalı), Sakarya, 2003.
- Türkmen Mutlu, *Kur'an-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes'te “Brk”, “Sbh”, ve “Kds” Köklerinin Semantik İncelemesi*, Ankara Üniversitesi S.B.E., (Tefsir Bilim Dalı), Ankara, 2007.
- Uğur Hakan, *Kur'an'ın Tasdik Ettiği Tevrat'taki Konular*, Selçuk Üniversitesi S.B.E., (Tefsir Bilim Dalı), Konya, 2008.

2. Yüksek Lisans Tezleri

- Aksoy Mehmet Abdullah, *Kur'an-ı Kerim ve Tevrat'ta Aile Hukuku İle İlgili Ayetlerin Karşılaştırmalı Bir İncelemesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi S.B.E. (İslam Hukuku Bilim Dalı), İzmir, 2002.
- Bozkurt Murat, *İnciler'de ve Kur'an'da Günah Kavramı*, Cumhuriyet Üniversitesi S.B.E. (Kelam Bilim Dalı), Sivas, 2005.
- Buğdaycı Atilla, *Kur'an'ı Kerim'e Göre Üç Semavi Din (Yahudilik-Hıristiyanlık-İslamiyet)*, Erciyes Üniversitesi S.B.E., (Tefsir Bilim Dalı), Kayseri, 2007.
- Çipilioğlu Fatma Betül, *Vahiy Geleneğinde “Kara'e” Kökünün Semantik Açısından İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi S.B.E., (Tefsir Bilim Dalı), Ankara, 2003.
- Demir Rıdvan, *Kur'an'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Mesih*, Marmara Üniversitesi S.B.E., (Kelam Bilim Dalı), İstanbul, 2003.
- Durna Hidayet, *Hukukî Açısından Tevrat ve Kur'an Hükümlerinin Mukâyesesi*, Fırat Üniversitesi S.B.E., (İslam Hukuku Bilim Dalı), Elazığ, 2006.

- Ekinci Fatmatüzzebra, *İslam Hukuku İle Tevrat Hükümlerinin Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi*, Selçuk Üniversitesi S.B.E., Konya, 2003.
- Gökdere Hamza, *Kur'an-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes'te Yaratılış*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi S.B.E., (Tefsir Bilim Dalı), Kahramanmaraş, 2010.
- Güneş Abdulhalim, *Kur'an-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes'te Hz. Lût (As) Kıssası*, Selçuk Üniversitesi S.B.E., (Tefsir Bilim Dalı), Konya, 2006.
- Hasanov Eldar, *İslam Hukuku İle Karşılaştırmalı Olarak Yahudi Hukukunda Zina ve Benzeri Cinsel Suçlar*, Marmara Üniversitesi S.B.E., (İslam Hukuku Bilim Dalı), İstanbul, 2007.
- Kahraman Ferruh, *İslam Kelamı ve Hıristiyan Teolojisine Göre Günah*, Sakarya Üniversitesi S.B.E., (Kelam Bilim Dalı), Sakarya, 2006.
- Kar Sait, *Farklı Dinlerin Gerçeklik İddiaları Açısından İbadet Anlayışlarının Değerlendirilmesi*, Atatürk Üniversitesi SBE, (Din Felsefesi Bilim Dalı), Erzurum, 2007.
- Kaynak Fatih, *Tevrat ve Kur'an'a Göre Samiri*, Selçuk Üniversitesi S.B.E., (Tefsir Bilim Dalı), Konya, 2010.
- Korkmaz Hatice, *Vahiy Geleneğinde Şehede Kökünün Semantik Açısından İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi S.B.E., (Tefsir Bilim Dalı), Ankara, 2003.
- Koyuncu Zehra Alkan, *Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim'de Ortak Ahlâkî İlkeler*, Ankara Üniversitesi S.B.E., (Tefsir Bilim Dalı), Ankara, 2006.
- Malkoç Bülent, *Kıyamet Alametleri ve Gelecek Haberleri Konusunda Hadislerle Kitab-ı Mukaddes'in Karşılaştırılması*, Erciyes Üniversitesi S.B.E., (Hadis Bilim Dalı), Kayseri, 2010.
- Polatoğlu Enver, *Kur'an'da ve Tevrat'ta Hz. İbrahim'in İnanç Konusundaki Akılcı Tutumu*, (Tefsir Bilim Dalı), Konya, 2006.
- Seyhan Beyazıt Yaşar, *Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an'daki Kıssaların Karşılaştırılması*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi S.B.E., (Tefsir Bilim Dalı), Kahramanmaraş, 2006.
- Şenol Yahya, *Tevrat, İncil ve Kur'an'da Eti Haram Kılınan Hayvanlar*, İstanbul Üniversitesi S.B.E., (İslam Hukuku Bilim Dalı), İstanbul, 2007.
- Toslak Levent, *Kur'an'a Göre Semavi Kitapların Tahrifi Meselesi Tevrat Örneği*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi S.B.E., (Tefsir Bilim Dalı), Van, 2008.
- Yaka Eyüp, *Kur'an'da Ehl-i Kitab'ın Kendi Dinlerine Karşı Tutumu*, Selçuk Üniversitesi S.B.E., (Tefsir Bilim Dalı), Konya, 1994.
- Yazıcı Abdalbaki, *Tevrat ve İncil'in İtikat Açısından Kur'an'a Arzı*, Erciyes Üniversitesi S.B.E., (Tefsir Bilim Dalı), Kayseri, 2007.
- Yücel Ekrem, *Kutsal Metinlerde ve Rivayetlerde Hz. Süleyman*, Fırat Üniversitesi S.B.E. (Hadis Bilim Dalı), Elazığ, 2003.
- Yüksel Fatma, *İslam Hukuku ve Yahudi Hukukunda Helal-Haram Kavramı Açısından Gıdalar*, Marmara Üniversitesi S.B.E., (İslam Hukuku Bilim Dalı), İstanbul, 2003.